

Динаміка статусу української літературної мови в національно-культурному вимірі

На прикладі дописів з періодичних видань кінця XIX ст. простежено процес усвідомлення тогочасним широким культурним загалом факту існування самостійної української мови й необхідності надання їй статусу літературної.

Ключові слова: мова, наріччя, літературна мова, рідна мова, статус мови.

На сучасному етапі розвитку теорії мовних контактів особливої актуальності набуває питання наслідків взаємодії мов етносів, оскільки найчастіше кінцевим її результатом досить часто стає асиміляція чи поглинання однієї мови іншою. Окреслена проблема стосувалася багатьох мов, однак найчастіше вона виникала у разі штучного обмеження сфери функціонування мови етнічного народу панівним. Така ситуація була типовою для української мови за часів колоніального режиму Російської імперії, а пізніше й для багатьох мов колишнього СРСР, де мовна політика спрямовувалася на визнання домінуючої ролі лише російської мови.

Дослідники етногенезу та глотогенезу слов'ян підкреслюють, що поділ мов та етносів не відбувався одночасно. Крім того, назви етносів та їхніх мов відбивали переважно територіальні, географічні, а не етнічні чи мовноетнічні утворення. Найбільше суперечок в кінці XIX ст., а пізніше й у СРСР викликало поняття *спільноруської єдності*, витворене настановами тогочасної офіційної науки й закріплене політичними устроями. Як наслідок – поява колоніально трансформованих термінів *малоруський язык, малоруська мова, малоруське наріччя, малоруський діалект*. Загальновідомо, що й А.Кримський схильний був залишити для наукового вжитку термін *малоруський язык*.

Дослідники історії української мови стверджують, що, крім термінологічної невідповідності та витворених «штучних» схем на вимогу офіційних ідеологій, історія української мови хибує на відсутність досліджень синтетичного характеру, які б об'єднували власне лінгвістичний аналіз споріднених мов за мовними рівнями з дослідженнями всіх можливих часових і просторових зрізів [2, 381].

Окреслене питання аналізував й П.Гриценко [1, 19], зазначаючи, що багато хто з лінгвістів відчутно знижував увагу до історії тексту, ймовірно, перебуваючи під магічним впливом терміна *нова*, значить *сучасна літературна мова*, а відтак убачаючи її цінність і актуальність насамперед у сучасному, а не в деталях минулого.

Оцінюючи традиційні й сучасні підходи до виявлення прадавніх ланок в історії української мови, С.Єрмоленко слушно зауважує [2, 387], що мова не народжується з якоїсь мови і не народжує іншу мову. Як суспільне явище вона формується на певному просторі в межах тривалого історичного періоду, коли відбуваються інтеграційні процеси між відмінною мовною практикою різних людських спільнот. Визначення мов етносів щодо ширшого мовного об'єднання чи діалектів як внутрішнього членування окремої мови не завжди збігалися. Окреслені факти й зумовлюють мету дослідження.

Інтерес до аналізу й інтерпретації мовних явищ на конкретному історичному тлі був характерний для мовознавства кінця ХІХ - початку ХХ ст., а пізніше поновився у 90-х роки ХХ ст. Саме в ці періоди з'явилося найбільше досліджень, в яких динаміка лінгвістичного дискурсу розглядалася в проекції на еволюційні закономірності розвитку інтелектуальної діяльності етносу. Окреслена проблематика широко репрезентована у працях М.Жовтобрюха, В.Русанівського, Т.Панько, С.Єрмоленко, Л.Шевченко та інших мовознавців, які у різних дослідницьких контекстах аналізували мовні ресурси та їх потенції у контексті соціокультурного прогресу етносу.

У 90-х роках ХІХ ст. періодичні видання приділяли особливу увагу обговоренню шляхів розвитку української літературної мови, питанню її

статусу. У 1898 році професор Київського університету Т.Д.Флоринський в науковому виданні опублікував ряд статей, у яких заперечував самостійність української мови, вважаючи її наріччям російської, виступав проти її всебічного літературного розвитку, припускаючи лише можливість існування української літератури у ролі другорядної стосовно до російської. Він вважав, що література українською мовою повинна обмежуватись лише художніми поетичними творами, які малюють народне життя українців, та простонародними книгами для селян. У публікаціях Т.Флоринський доводив, що прагнення сучасних галицько-руських діячів піднести малоросійське наріччя на ступінь викладової мови у середніх і вищих школах, до рівня наукового, публіцистичного і суспільного нічим не виправдане. Отже, Т.Флоринський активно заперечував права української мови на всебічний літературний розвиток й виступав проти надання їй статусу самостійної.

Наукове заперечення поглядів Т. Флоринського знаходимо в статті українського вченого-мовознавця К. Михальчука "*Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь?*", надрукованій у "Киевской Старине". У статті К.Михальчук доводить неправильне й суперечливе використання термінів "мова" і "наріччя", які в науці не абсолютні, а відносні. К.Михальчук виявляє, пояснює й доводить риси більшої спорідненості між собою слов'янських мов, що належать до окремих її підгруп – східнослов'янської, західнослов'янської й південнослов'янської, аналізує роздрібненість кожної мови на окремі говори. На підставі наведених фактів учений розкриває процес формування східнослов'янських мов – російської, української, білоруської, які, вийшовши з одного джерела, ближчі між собою, ніж кожна з них до чеської, польської, болгарської і та інших. На конкретних прикладах К.Михальчук показує суперечливість поглядів Т.Флоринського, який вкладає у поняття "сучасна російська літературна мова" власні погляди, які нібито ґрунтуються на лінгвістично різнорідних елементах – великоруських, малоруських, білоруських та церковнослов'янських. К.Михальчук зазначав [3, 161], що

культурне, суспільне і державне значення російської мови у XIX ст. настільки міцне, що визначає за нею право на широке розповсюдження серед усіх слов'янських мов і не потребує маскуванню свого справжнього великоруського характеру.

Вчений доводить, що української мовою, яка вже окреслилася власними фонетичними, граматичними і лексичними особливостями, створена література, розвинута на народній основі. Не витримують наукової критики, на його думку, вимоги обмеження розвитку й функціонування літературної мови українського народу, для якого вона є рідною мовою. Дозволяти друкувати українською мовою лише художні твори, що змальовують місцеве народне життя, та книги, які поширюють елементарну освіту серед простого народу, й забороняти все інше, як це пропонує Т.Флоринський, непослідовно.

На думку К.Михальчука, надзвичайно шкідливими були й публіцистичні виступи Т.Флоринського проти розвитку української літературної мови в Галичині, де вона вже здобула статус самостійної й отримала право на вживання в пресі, шкільному, науковому й суспільному житті.

На шпальтах "Киевской Старины" за 1899-1900 рр. в кількох статтях висловив власні погляди на лінгвістичну полеміку В.Науменко. Дискусія з університетським професором Т.Флоринським стосувалася перспектив існування української літературної мови і української літератури. У російськомовному тексті "*Книжная рѣчь у малороссовъ и русиновъ*" В.Науменко використовує термінологічні поняття *литературный, книжный язык; малорусская книжная речь; малорусский язык; малорусская литература*. Посилаючись на праці І.Франка, автор закликає до наукового, академічного розгляду питання про вихід української мови за межі побутового вжитку. Для В.Науменка це не лише питання філологічної норми, яка, до того ж, не має чітко визначених критеріїв розмежування понять *наріччя* і *мова*, й не має "особливих апаратів" для такого розмежування. Автор статті окреслює політичний і соціальний зміст питання літературної мови і літератури цією

мовою в кожного народу. Полемізуючи з Т.Флоринським, який висловив думку про те, що українською мовою можна навчати дітей лише в початковій школі ("*просвѣщеніе въ малорусской деревнѣ*"), а книги цією мовою мають бути лише "переходною ступенню къ общерусской книгѣ" [4, 139], В.Науменко порушує питання про те, як має відбутися перехід від україномовного (рідномовного) навчання і читання українських художньо-поетичних творів до читання творів О.Пушкіна, М.Лермонтова російською мовою ("*общерусскимъ языкомъ*").

Соціальний аспект проблеми бачить В.Науменко в поділі суспільства на „культурні класи” і простий народ, селянство. Селянин за роки свого шкільного російськомовного навчання встигає лише „понівечити свою рідну мову” і так само спотворити „общерусскій книжный языкъ”. Власне, автор детально проаналізував соціальні причини того явища, яке в наш час окреслене терміном „суржик”.

Оскільки Т.Флоринський торкався у своїх висновках і настановах освіти не лише в російській Україні, а й у Галичині, Буковині, при цьому заперечував доцільність розвитку там наукової літератури українською мовою, то В.Науменко бачить у таких висновках заперечення „національних прагнень усього слов'янства”. Констатуючи наявність національних рухів, прагнення слов'янських народів мати свою культурну (літературну) мову, В.Науменко в аналізованій статті наголошує на тому, що в справі розвитку літературних мов має бути запроваджена академічна свобода: „Мова людини – це дар Божий. Чи не гріх знищувати її руками людськими?” [4, 142].

Про шляхи розвитку літературної, книжної мови, зокрема в Галичині, йдеться й у статті В.Науменка "*Ревнители русскаго языка въ Галиціи*". Автор відгукується на обговорювану в кінці XIX ст. проблему наближення книжної, літературної мови до народної. Тенденція розвитку національних літературних мов на основі народної мови не заперечує, як зауважує В.Науменко, прагнення вивчати й інші, чужі мови. Проте вивчення чужої мови не має означати завдання зробити цю мову мовою своєї країни. Критикуючи галицьке „Живе

Слово” за поширення *язичія*, В.Науменко ілюструє приклади змішування польської, російської, української мов у статтях названого часопису. Автор дає власне визначення поняття *чуття слова* в такому контексті: „Для того, щоб створити в будь-якої народності добре вироблену книжну мову, треба, крім наукового ознайомлення з мовою, бути пройнятим тим *чуттям мови*, яке, за словами Я.Грімма, всмоктується нами разом з молоком матері, підтримується пізніше в нас усіма умовами домашнього й суспільного побуту й нарешті зміцнюється різноманітною життєвою практикою” [5, 447].

У статті В.Науменка в дотепній полемічній формі висловлено думку про потребу розвивати свою літературну мову на народній основі. Галицькі москофіли створили, користуючись метафорою „прорубати вікно в Європу”, інший публіцистичний вислів: „*прорубить окно в великую Русь, чтобъ намъ не пришлось задохнуться в польской и нѣмецкой атмосферѣ или закоснѣть въ областности нашей скудной жизни*” [5, 451], на що В.Науменко дотепно зауважує: „вообще прорубливать окна, чтобы освѣжать застоявшуюся атмосферу, – дѣло необходимое, но надо помнить, что иногда неудачно прорубленное окно портитъ всю постройку, а въ худшем случаѣ грозитъ обвалом стѣны” [5, 451]. Автор виступає проти необґрунтованого запозичення чужих слів і проти масового уведення російської мови в галицькі школи, бо така практика, на його думку, призведе до того, що „начнется писаніе не по-русски и не по-малорусски, а *мало по-русски*” [5, 452].

В оцінці літературної, книжної мови як однієї з форм національної мови В.Науменко виходив як із власне філологічних, так з соціальних засад. Він постійно звертається до теми про потребу розвитку української літературної мови, а поскільки така мова саме в книжних наукових стилях формувалася в Галичині, а в підросійській Україні функціонував у сфері науки і освіти *общерусскій языкъ*, який мав утримувати єдність держави й державної ідеології, В.Науменко продовжує наукову дискусію з тими періодичними виданнями, які

пропагували поширення єдиної літературної мови на культурну сферу всіх східних слов'ян.

У статті "*Подведемь итоги!*" В.Науменко полемізує з автором публікацій у газеті „Кіевлянинь”. Умови культурного життя українців у російській Україні й у Галичині були зовсім різні, тому, на думку В.Науменка, єдиний шлях для створення книжної літературної мови в Галичині – орієнтація на народну мову. Спроби запровадження й поширення російської книжної мови в Галичині В.Науменко вважає шкідливим з погляду розвитку „малорусского національного дѣла въ Австрій” [6, 266].

Як і в попередній статті, В.Науменко глибоко аналізує таке явище, як *чуття мови*, пояснює співіснування в мовній свідомості російських українців російської і української мов, формування з дитинства потреб знання книжної російської мови. На думку автора, поширення російської мови й утвердження її в мовній свідомості українців насаджувалося освітою, передусім школою і державністю російської мови. Про значення державності мови В.Науменко говорить на прикладі поширення польської мови серед малоруської інтелігенції, німецької мови серед чеської інтелігенції. Держава через мову встановлює зв'язок між простим народом і вищими верствами суспільства, тому державний механізм поширення книжної літературної мови найдієвіший.

Автор згаданої статті порушує питання зрозумілості галицької літературної мови для малоросів, які живуть у Полтавській та Київській губерніях. Він робить висновок, що ті, хто цікавляться народною українською мовою, знають фольклорні й етнографічні тексти, обов'язково зрозуміють галицьку літературну мову, як і галичани – малоруську книжну мову. Запровадження в Галичині книжної російської мови призвело б лише до спотворення цієї мови, до відривання вищих класів від простого народу, через що *культуроздатність* нації була б знижена.

Як і в інших статтях, автор полемізує з Т.Флоринським щодо конкретних випадків слововживання. При цьому він оперує поняттям *чуття мови*, яке

завжди пов'язане з творчими процесами в мові. В оцінці мови неодмінно наявний елемент суб'єктивної оцінки, проте, щоб оцінювати мову, необхідно, насамперед, її знати. Оперуючи широким лексичним матеріалом із творів І.Котляревського, О.Стороженка, М.Старицького, І.Нечуя-Левицького, Є.Гребінки, А.Метлинського, Марка Вовчка, етнографічними матеріалами, В.Науменко переконливо доводить правомірність використання багатьох українських слів, які видаються декому незрозумілими, „кованими”.

Публіцистичним змістом наповнений вислів дописувача *официальный, только славянский патриот*. Так В.Науменко називає дописувача газети "Кієвлянинь". Значення такої характеристики розкривається змістом усєї статті: "той, хто намагається зробити книжною, літературною мовою в Галичині „общерускій языкъ”.

До поняття „общерускій литературный языкъ” повертається В.Науменко в статті "*Рѣшенъ-ли проф. Т.Д.Флоринскимъ вопросъ о книжной малорусской рѣчи?*", де йдеться про українську літературну мову, про те, чи має вона свою вищу форму – літературну, книжну мову. Як ключове поняття з'являється в статті вислів *родной языкъ*, а також думка про вироблення власної книжної мови „*на своемъ родномъ фундаментѣ*”[7, 133].

У полемічних статтях В.Науменка простежується процес постійного зацікавлення творців галицької літературної мови досягненнями українських письменників з російської України і навпаки – звертання цих письменників до книжної мовної практики в Галичині. Одна із тем названої статті В.Науменка – реферати галицьких учених на XI археологічному з'їзді в Києві. Оскільки ці реферати були написані українською мовою, офіційні представники – організатори з'їзду – не дозволили виголошувати їх. В.Науменко нагадує у зв'язку з цим про досить дражливі питання наукової етики.

Повертаючись до питання, яке було постійним предметом дискусій – про етнічну спорідненість російської, української і білоруської мов, В.Науменко критикує Т.Флоринського за порушення логічної схеми: до перелічених трьох

мов славіст додає поняття „книжное общерусское нарѣчіе”. В полемічній тональності В.Науменко використовує фразеологію на зразок *бороться съ ветрянными мельницами, сказка про бѣлого бычка, избитые гостинные фразы, не наше дѣло рыться в чужихъ карманахъ* та інші.

Переважна частина згаданої статті В.Науменка присвячена доведенню самостійного статусу української мови, виокремленню відмінностей від російської, яка, маючи право „общегосударственного языка”, звичайно приймала в себе мовну творчість письменників – українців, які розвивали не спільну мову, а лише російську [7, 146-147].

У зв’язку з державністю російської мови В.Науменко порушує питання україномовної освіти. Потреба шкіл рідною мовою зберігає національну самобутність українського народу серед сусідів, які переважають і кількісно, й економічно. На прикладі Галичини автор розглядає дві тенденції – мовну практику народівців і москвофілів, аналізує мову москвофільських видань і робить іронічний висновок про „спільну” (змішану) книжну мову. В оцінці чужої мови, на думку автора, відсутнє неодмінне *чуття мови*, знання тієї основи, на якій вона створена.

Як і в попередніх статтях, В.Науменко зупиняється на поясненні слів, які видаються проф. Т.Флоринському „польськими”: *святковання, рухаючысь, на-решти, часопысь, мусити, мова, випадокъ, друкарня, справа, урядныкъ, кныгарня, засягаты, праця* [7, 152-153]. Те, що ці слова звичні в українській мовній практиці так само, як і слова *товарысто, вага, хвыля, шановаты, намалюваты, паперъ* [7, 154], які побутують в українській мові здавна, дає підстави В.Науменкові зробити висновок, що Т.Флоринський далекий від об’єктивної лінгвістичної оцінки літературної мови українців [7, 155].

На шпальтах "Киевской Старины" питання статусу української мови й мовно-правописних норм порушували не лише філологи, а й історики. У статті В.Антоновича „*Къ вопросу о галицко-русской литературѣ*” також

спостерігаємо продовження полеміки з автором публікацій у газеті „Кієвлянинъ” – Т.Флоринським. В.Антонович відповідає на звинувачення про штучність галицької книжної мови, про переваги фонетичного правопису. У дискусійних статтях Т.Флоринського автор бачить не науковий, а політичний підхід. Детально описує В.Антонович й інцидент з галицькими рефератами на XI археологічному з’їзді, коли їх не дозволили виголошувати українською мовою. Автор відповідає на звинувачення Т.Флоринського, негативно оцінює полемічний тон його публікацій, де вживаються вислови *пропаганда, сепаратисти, темныя сили*, й підсумовує, що в наукових філологічних дискусіях мають застосовуватися лише методи лінгвістичного аналізу [8, 423].

Вже пізніше, у 1907 році, сатирично схарактеризував полемічні виступи Т.Флоринського на шпальтах „Киевской Старины” й М.Грушевський у статті "*На українські теми (Грім – та не з тучі...)*", називаючи славнозвісного професора "гороховим пальто з буквами Т.Ф.", який у "трактаті про українство наколотив гороху з капустою" [9, 368]. На думку автора, Т.Флоринський не зважав на розвиток національних мов у європейських країнах, зокрема, ставлення "флямандської мови до французької в Бельгії", "язикові відносини в Швейцарії", де місцеві мови й наріччя мають вільний розвиток, підтримуються на державному рівні. М.Грушевський вважає, що головна причина публічних виступів у пресі проти самостійного статусу української мови та надання їй права літературної – "небезпечність українства" для російського уряду, адже вже є "наука великоруська, організована школа великоруська", які повинні для українців стати рідними, тому фактично українці бажать "якихось грушок на вербі, схотіли вчити ся якоїсь дурної, небувалої мови, якогось волапюку, видуманого купкою фантастів" [9, 389]. Йі надалі, з наданням малоросійському наріччю статусу самостійної літературної мови, на думку Т.Флоринського, українці захочуть "зложити республіку" та проголосити "українських гетьманів".

Такі погляди М.Грушевський трактує як надзвичайно "старі", адже про них чули ще "найстарші горобці, що мають гнізда на старокиївськiм участку" [9,

387]. Здавна Російська імперія боялась самостійності України, тому вчений вважає, що випадки проф. Т.Флоринського є не науковим доведенням, а личать "агентам охрани". Закінчує М.Грушевський статтю алегорично, називаючи подібні виступи проти надання українській мові статусу викладової, літературної "громом не изъ тучи, а изъ навозной кучи" [9, 390].

Отже, аналіз публікацій в журналах "Вестник Юго-Западной и Западной России" та „Киевская Старина” виявляє актуальність для періоду кінця XIX ст. питань усвідомлення широким культурним загалом факту існування самостійної української мови, необхідності надання їй статусу літературної, закономірного витворення книжної літературної мови на народній основі; окреслює складний шлях формування єдиної української літературної мови через існування в підросійській Україні державної російської мови на відміну від Галичини, Буковини, Угорської Русі, які вже мали практику творення власної літературної мови як засобу реалізації культурного життя нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко П. Ідіолект і текст/ Павло Гриценко //Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка : збірник наукових праць, присвячених 70-річчю від дня народження проф. С.Я.Єрмоленко. – К., 2007. – 528 с.
2. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) /Світлана Яківна Єрмоленко. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.

ДЖЕРЕЛА

3. Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь? // Киевская Старина. – 1899. – Т. 66. – № 7-9. – С. 135-195.
4. Науменко В. Книжная рѣчь у малороссовъ и русиновъ // Киевская Старина. – 1899. – Т. 64. – № 1. – С. 134-142.
5. Науменко В. Ревнителі русскаго языка въ Галиціи // Киевская Старина. – 1899. – Т. 64. – № 3. – С. 444-452.
6. Науменко В. Подведемъ итоги! // Киевская Старина. – 1899. – Т. 66. – № 8. – С. 265-276.
7. Науменко В. Рѣшень-ли проф. Т.Д.Флоринскимъ вопросъ о книжной малорусской рѣчи? // Киевская Старина. – 1900. – Т. 68. – № 1-3. – С. 125-155.

8. Антоновичъ В. Къ вопросу о галицко-русской литературѣ // Киевская Старина. – 1900. – Т. 68. – № 3. – С. 396-423.
9. Грушевський М. На українські теми (Грім – та не з тучі...) // Літературно-Науковий Вістник. – 1907. – Т. 39. – С. 385-391.

Svitlana Yaremenko

Dynamics of status of literary Ukrainian in national and cultural measuring.

Key words: language, dialect, literary language, the mother tongue, status of language.

On the example of notes from the magazines of end of XIX of century the process of realization is traced by of that time wide cultural on the whole to the fact of existence of independent Ukrainian and necessity of grant to her of status of literary.